

כיוון המקדש אל פני המזרח

(תגובה)

א. "כמה יגעו הנביאים"

ב. "ראש הר המשחה?"

ג. הקשת בתחתית שער הרחמים

ד. הר הבית "מיעוטו מן המערב"

קראתי בעניין את מאמרו של גל ערמון והצעתי שהמקדש לא היה מכוון בדיוק מזרחה אלא נוטה צפונה. לענ"ד הצעה זו אינה מתיישבת כלל עם המקורות שבידינו ואין בה מענה לקושי משמעותי כלשהו.

א. "כמה יגעו הנביאים"

ההצעה מניחה שה"מזרח" שאליו המקדש אמור להיות מכוון אינו המזרח המדויק, שבו החמה זורחת בתקופת ניסן, אלא טווח רחב, בין מקום הזריחה בתקופת תמוז למקום הזריחה בתקופת טבת. ומכיוון שיש טווח רחב של אפשרויות להעמדת המקדש, נבחר הכיוון שבו המקדש פונה אל הפסגה הגבוהה ביותר של הר הזיתים.

נשוב אל המקור היסודי בירושלמי בערובין (פ"ה ה"א). הירושלמי אכן מגדיר בתחילה את המזרח באופן כללי:

אמר רבי יוסה: אם אין יודע לכוין את הרוחות צא ולמד מן התקופה: ממקום שהחמה זורחת באחד בתקופת תמוז, עד מקום שהיא זורחת באחד בתקופת טבת – אלו פני מזרח.

אך לגבי המקדש מתבאר ממנו שהדרישה הרבה יותר מדויקת:

ניחא בשילה ובבית העולמים, דמר ר' אחא בשם שמואל בר רב יצחק: כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז. שבעה שמות נקראו לו... שער חריסית – שהוא מכוין כנגד זריחת החמה... ובמדבר מי היה מכוין להן את הרוחות? אמר ר' אחא: ארון היה מכוין להם את הרוחות, הדא הוא דכתיב (במדבר י, כא): "ונסעו הקהתים נושאי המקדש" – זה הארון, "והקימו" – בני מררי, "את המשכן עד בואם" – בני קהת שעליהן היה הארון נתון.

הלשון "כמה יגעו הנביאים" מצביעה על דבר שדורש מאמץ רב, ולא על טווח רחב. כך גם השאלה "במדבר מי היה מכוין להן את הרוחות". אם דיינו בטווח רחב במזרח, הלא כל

אדם, גם מי שאינו יודע את נקודות הקצה של הזריחה לצפון ולדרום, יודע לומר שנקודה פלונית היא בוודאי במזרח. ועוד: הלשון "לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו" פירושה שהשמש תאיר את המקדש בשעת הזריחה **דרך שער זה דווקא**. לא די שתהיה תאורה על חזית ההיכל או על פתחו בשעת הזריחה, כפי שכותב ערמון, אלא האור בשעת הזריחה צריך לבוא דרך שער ניקנור אל ההיכל, כפי שהסביר הרב קורן שליט"א (ועשו לי מקדש עמ' 81; חצרות בית ה' עמ' 111). החשיבות של מעבר התאורה דרך השער איננה לצורך התאורה, כמובן, אלא משום שהכיוון המדויק למזרח חשוב, והתאורה איננה אלא סימן לו. לפי הצעתו של ערמון, פרט זה של מעבר האור דרך השער אל חזית ההיכל לא יתקיים בתקופת טבת (ראה בתמונה 10).

באשר לסוגיית הבבלי ביומא (כח ע"ב), ערמון פוטר את הדיון עליה כ"פלפולים" ותמה ש"חלק מהפרשנים מעלים כי הכתלים היו מכוונים היטב, למרות שהגמרא כותבת בפירוש שהכתלים לא היו מכוונים היטב". במחילה, איננו משועבדים לאלמנה והאחים ראם. כפי שצינתי במאמר, רבנו חננאל גורס להיפך: "דהוּ **מכווני טובא**", וכן ב'פירוש קדמון' שבאוצר הגאונים ובערוך ערך כוון. כלומר, הם לא **בחרו** להגיה כך ולתקן את נוסח הגמרא, אלא זוהי הגרסה שעמדה לפניהם, ועליה כתב התוס' – רי"ד שזוהי גרסת "כל הספרים" שהיו בידו (וכך גם בכמה מכתה"י הידועים כיום; במאמר כתבתי "רוב" אבל עיון חוזר באתר פרידברג המעודכן מעלה שהמחלוקת שקולה פחות או יותר). בדיון על סוגיה זו ביקשתי להראות שגרסה זו נוחה יותר, והבוחר יבחר, אך לא ניתן לבטל בהנף יד גרסה שמופיעה בכמה ראשונים וכתבי יד.

ב. "ראש הר המשחה"?

ערמון מתבסס על המשנה במידות (ב, ד), שבה נכתב בדפוס המשוניות שהכוהן השורף את הפרה עומד "בראש הר המשחה". לאור הנחה זו מצביע ערמון על העובדה שהפסגות הגבוהות ביותר בהר הזיתים אינן בדיוק ממזרח לקודש הקודשים אלא צפונה יותר. טענה דומה טען בשעתו פרופ' קאופמן ז"ל, אלא שהוא ביקש משום כך "להזיז" את מקום קודש הקודשים צפונה מכיפת הסלע, ואילו ערמון מקיים את מקום קה"ק בכיפת הסלע ומשנה את כיוון המקדש. וכבר השיב הרב קורן (חצרות בית ה' עמ' 105) על פרופ' קאופמן, שכמעט בכל כה"י של מסכת מידות המילה "ראש" חסרה.¹ ערמון מאמץ את הגרסה

1. בדפוס המשונה, החל מדפוס נאפולי רנ"ב ובמשניות שנדפסו עם הבבלי ונציה רפ"ג, הנוסח "בראש הר המשחה". המעיין בספרו של פרופ' קאופמן 'מסכת מידות – שינויי נוסח' (המהדורה המורחבת, תשנ"ז, ח"א עמ' 88) יראה שבעשרים כת"י (לרבות המשנה עם פירוש הרמב"ם בכתב ידו) הנוסח "עומד בהר המשחה", לעומת חמישה בלבד שבהם "בראש הר המשחה". עיון מדקדק מלמד שארבעה מתוך החמישה הם כת"י שנכתבו לאחר עידן הדפוס ואפשר שהושפעו ממנו, ומן העניין לציין ששלושה מהם בכתובה תימנית (וכידוע בתימן הייתה תופעה של כתיבי יד שהועתקו מהדפוס, עקב

המודפסת שלפנינו ותמה על הרדב"ז (הל' בית הבחירה ו, ה) ש"אינו מתרץ מדוע כתבה המשנה בפירוש כי הכוהן עומד בראש הר המשחה". אך הרי הרדב"ז עצמו שם ציטט את המשנה בנוסח: "עומד בהר המשחה", ואין כאן כל תמיהה.

מבחינה עניינית, אין כל סיבה לשרוף את הפרה האדומה בראש ההר דווקא. התורה אומרת שיש לעשות זאת "אל נכח פני אהל מועד" (במדבר יט, ד), וכל מקום שממנו ניתן לראות את פתח המקדש ראוי לכך. אדרבה, יש שאמרו ש"אל נכח" מתקיים דווקא בקו אופקי מול המקדש ולא בראש ההר (רבי יהוסף שווארץ, 'דברי יוסף' חלק ג דף כו). לענ"ד דעה זו אינה מבוססת.² מכל מקום, אין ספק שאין כל דרישה הלכתית ששריפת הפרה תיעשה בראש ההר דווקא, ובוודאי אין זו סיבה מספקת להטות את המקדש לכיוון פסגת הר הזיתים.

גם אם נקיים את הגרסה "בראש הר המשחה", אין כל קושי לכנות את הפסגה שמול קודש הקודשים "ראש ההר", אע"פ שיש גבוהות הימנה. הפרשי הגובה בין הנקודות בראש הר הזיתים הם של מטרים ספורים וזניחים ביחס לגבהו הכללי, ואין כל צורך לחפש את "ראש הר המשחה" בנקודה הגבוהה ביותר. וראיה מהפסוק שציטט ערמון על בריחתו של דוד המלך במרד אבשלום: "ודוד עלה במעלה הזיתים... ויהי דוד בא עד הראש אשר ישתחוה שם לא-להים..." (שמו"ב טו, ל-לב). דוד המלך נמלט לעבר הירדן המזרחי, ומסתבר שפנה מירושלים ישירות מזרחה לדרך יריחו, ככתוב: "והמלך עבר בנחל קדרון וכל העם עברים על פני דרך את המדבר" (שם כג). ולשם מה עליו להצפין עוד קילומטר ולהאריך את דרכו בבריחתו, כדי להגיע אל המקום הגבוה ביותר בהר הזיתים?! המקום "אשר ישתחוה שם לא-להים", בטרם נודע לדוד מקום המקדש בגורן ארוונה, הוא מקום השתחויה אל מול ארון הברית שנמצא עמו בעיר דוד, כלשון רש"י: "כשהיה בא לירושלים היה רואה משם את האהל שהארון בתוכו והיה משתחוה" (וכן דעת רוב המפרשים; אך עיין רד"ק). ספק אם מהפסגה המוצעת יכול היה דוד לראות את האוהל בעיר דוד, שעמוקה ומוסתרת ע"י הר הבית. אכן, החוקר י.ז. הורוביץ (ירושלים בספרותנו עמ' 138) מזהה את ה"ראש" עם ג'בל בטן אל הווה שנמצא **מדרום** להר הבית (הוא מציין שמקומו ממזרח לכפר סלוואן), בגובה 734 מ' בלבד מעל פני הים (ולא כפי שמיקם אותו גל ערמון בתמונה 13, מעט מצפון למקדש ובגובה 800 מ').

מחסור בספרים, ראה דברי פרופ' יהודה רצהבי, 'מחניים' מו עמ' 18). על אלה יש להוסיף שהמשנה במידות מצוטטת בגמ' ביומא טז ע"א, ושם הנוסח בדפוסים ובכל כתא"י (12 במספר) "בהר המשחה", וכן בערוך ערך הר. לאור זאת, אין ספק שהגרסה "בראש" בטלה במיעוטה.

2. ברשותי מאמר בנושא זה, מתוך ספר בהכנה על הלכות פרה אדומה, ואוכל להעבירו לכל מאן דבעי.

ג. הקשת בתחתית שער הרחמים

ערמון מסתייע מקשת קדומה שנמצאה מתחת לשער הרחמים, ומכאן הוא למד שזהו מקומו של שער שושן, שהיה מכוון בדיוק אל מול קודש הקודשים. כמה תשובות על כך: ראשית, לא ברור כלל שמדובר על קשת של שער. יתכן שאין זו אלא קשת תמיכה שנועדה לגשר על העמק שבין מרכז הר הבית לצפון, וזאת כדי לבנות עליה את שער הרחמים.³ מלבד זאת, לענ"ד אין זה מוחלט ששער שושן היה מכוון בדיוק כנגד קודש הקודשים. אמנם כך משמע ממהלכה של הסוגיה ביומא (טז ע"א), אך לא ברור האם הדבר הכרחי לפי מסקנתה.⁴ יתירה מזו: ממהלך הסוגיה שם ברור שהניחה שמפתן שער שושן נמצא בגובה כעשרים אמה בלבד מתחת לקרקע ההיכל (כדברי הרמב"ם בהל' בית הבחירה ו, ה), והדבר אינו מתאים לשער המוצע (הערה זו שמעתי מהרב זלמן קורן). ע"פ המפה בספרה של אילת מזר ניתן לשער שמפתנו נמצא בערך בגובה 720 מ' מעל פני הים, כארבעים אמות מתחת קרקע ההיכל.

באשר לבורות המים, הכללת בורות מס' 2 ו-34 במקומה המשוער של לשכת המצורעים אינה תמיכה בתיאוריה. עומקם של בורות אלו כ-15 מטר ('אריאל' חוברת 64-65, הר הבית ואתריו, עמ' 131-132), ומן הסתם לא שימשו לטבילה כמות שהם. מסתבר שבלשכת המצורעים היה בור טבילה שמימיו נמשכו מבורות אלו או ממקור אחר.

ד. הר הבית "מיעוטו מן המערב"

שנינו במסכת מידות (ב, א): "הר הבית היה חמש מאות אמה על חמש מאות אמה. רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון, מיעוטו מן המערב". הפירוש המקובל הוא שהשטח סביב העזרה בדרום הר הבית גדול מן השטח במזרחו, וכן הלאה. מכיוון

3. אפשרות זו צוינה בספרה של אילת מזר 'The walls of the temple mount' עמ' 164.

4. במשנה בברכות (ט, ה) נאמר: "לא יקל אדם ראשו כנגד שער המזרח, שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים", והראשונים חלוקים בשאלה האם הכוונה לשער הר הבית (רש"י ברכות נד ע"א ד"ה כנגד) או לשער ניקנור (רמב"ם בפירושו שם ובהל' בית הבחירה ז, ה; ועיין שערי היכל למסכת יומא, עמ' סג).

בגמרא ביומא טז ע"א נאמר, לדעת חכמים החולקים על רבי אליעזר בן יעקב, שניתן לצפות מהר הזיתים על פתח ההיכל דרך השער המזרחי של הר הבית ("אלא אי אמרת רבנן הא איכא פלגא דאמתא דמתחזי ליה פיתחא בגויה"), ונראה שהבינה בפשטות שהשערים מכוונים זה כנגד זה, כפירוש רש"י שם ד"ה ומתכוין ורואה. גם על כך יש להשיב: מטרת הסוגיה שם רק להראות שלדעת ראב"י הדבר לא היה אפשרי (עי"ש), ולכן לשיטתו כדי לצפות מהר הזיתים לפתח ההיכל היה הכרח להנמיך את החומה המזרחית של הר הבית, ואילו לדעת חכמים אין לנו הוכחה שכך הוא. כמוכן, האסתטיקה והנוחות מטים לדעה ששער המזרח אכן היה מכוון כנגד כל השערים הללו, אבל לא מן הנמנע שהיו אילוצים שונים שמנעו זאת. יש להזכיר, ששער הכניסה העיקרי למקדש היה מן הדרום דווקא, ולכן השיקול של הנוחות ביחס לשער המזרח מאבד מחשיבותו.

כיוון המקדש אל פני המזרח

שערמון מטה את המקדש צפונה, ומאידך משאיר את ה"ת"ק על ת"ק אמה" כמקובל בהישען על הכותל המזרחי של הר הבית, נמצא שמערב הר הבית גדול מצפונו (ראו תמונה 1).

